

Виявлення у правовому феномені внутрішніх опозицій сторін, які протистоять одна одній, — це в певному розумінні схематизація того, що відбувається в дійсності. У відносинах між протилежностями і за кожною з них завжди залишається ще дуже багато з того, що неможливо повністю врахувати навіть в найдокладнішому дослідженні і що становить справжнє «живе життя» людини всередині соціально-правової реальності. Це, однак, не може бути перешкодою для філософського аналізу, оскільки самі суперечності — це теж «живе життя», причому взяте в його в найбільш істотному вимірі, у вигляді динаміки правових відносин соціальних суб'єктів.

Надійшла до редколегії 08. 02. 99

В. Титов, проф. НЮА України,
О. Марченко, аспірант НЮА України,
С. Острога, здобувач НЮА України,
Ж. Павленко, аспірант НЮА України

Юридична герменевтика з погляду сучасної формальної логіки*

Теоретична і практична робота будь-якого юриста постійно пов'язана з тлумаченням. Тому розробка й удосконалювання теорії тлумачення були і залишаються актуальним і важливим завданням. Як писав на початку сторіччя Г. Шершеневич, «вироблення прийомів щодо процесу тлумачення так само необхідна, як і у всякій практичній діяльності, у всякому мистецтві. Засвоєння цих прийомів полегшує працю, прискорює досягнення мети. Не дивно, що юристи здавна намагалися виробити техніку тлумачення під ім'ям юридичної герменевтики. Цей вид мистецтва внаслідок свого схоластичного відтінку, засвоєного від середніх віків,

* У статті використані деякі матеріали, зібрані В. Титовим під час його стажування у США за підтримкою Ради Міжнародних Наукових Досліджень та Обмінів (ІКЕХ).

загубив у ХІХ сторіччі свій престиж, але це не говорить проти його можливості та доцільності»¹.

Питанням тлумачення в праві присвячена досить велика, але за рідкісними винятками² недостатньо задовільна в логіко-методологічному відношенні література³, що свідчить або про незнання, або про свідоме ігнорування відповідних сучасних філософсько-логічних теорій, зокрема семіотичного аналізу. Втім, ігнорується не тільки сучасна, а й прямо пов'язана з проблемами юриспруденції багатюща логіко-філософська класична традиція герменевтики, починаючи з найперших (і, можливо, що найкращих донині) трактатів Арістотеля («Про тлумачення», «Риторика») і Ціцерона («Про оратора» (тобто, в умовах пізньої Римської республіки, «Про юриста») і «Про винахід») та ін.

Огляд новітньої навчальної літератури з теорії права дозволяє дійти невтішного висновку про те, що не враховується не тільки традиція, а й цілком встановлені у ХХ ст. положення сучасної логіки, що орієнтує на семіотичний підхід до завдань тлумачення, хоча, як правило, логічний вид тлумачення виділяється усіма авторами⁴.

З усіх семіотичних вимірів мови — семантики, синтактики та прагматики — у сучасній теоретико-правовій літературі в кращому випадку застосовується семантичний аспект тлумачення, який до того ж досить часто трактується примітивно і поверхово. Так, болгарський теоретик Б. Спасов уважає, що «в основі семантики ле-

¹ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. М., 1912. Вып. 4. С. 724.

² Див.: Бартошек М. Римское право. Понятия. Термины. Определения. М., 1989; Черданцев А. Ф. Вопросы толкования советского права. Свердловск, 1972; Перетерский И. С. Толкование международных договоров. М., 1959; Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. М., 1956 та ін.

³ Пор.: Берджерон Р. Правила нормопроектирования. Документ Канадського агентства міжнародного розвитку. 1998; Оноре Т. Про право. Короткий вступ. К., 1997; Алексеев С. С. Теория права. М., 1994; Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. К., 1994; Котюк В. О. Теорія права. К., 1994; Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права. К., 1994; Карташов В. Н. Применение права. Ярославль, 1980; Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР. М., 1962.

⁴ Див., напр.: Хропанюк В. Н. Теория государства и права. 2-е изд. М., 1997. С. 276-283; Общая теория государства и права / Под ред. В. В. Лазарева. М., 1997. С. 214-217; Марченко М. Н. Теория государства и права. М., 1996. С. 406-414 та ін.

жать синоніми, омоніми та антоніми (!??). Існують семантичні множники — компоненти значень слів, що об'єднуються загальною ознакою шляхом створення синонімії. Проте в юридичній мові неприпустима велика свобода використання синонімії. Необхідно односислове використання слів, що логічно веде до неприпустимості вжитку різноманітних термінів для позначення одного й того ж поняття»¹. Як видно з наведеного міркування, автор має на увазі граматично-або, краще сказати, лексично-, а не логічно-зрозумілу семантику, навіть не припускаючи звернення до останньої та обмежуючись досить тривіальною, хоча і безумовно правильною вимогою удосконалювання мови права.

Дійсно, більшість труднощів інтерпретації пов'язані із самою мовою права, яка, незважаючи на її близькість до природної національної мови, має безсумнівну специфіку, анітрохи не меншу, ніж, скажімо, у мові медицини. Водночас вона вкрай рідко нормується законодавством — важко, наприклад, послатися хоча б на одну норму законодавства України, що закріплює лексику і логіку тлумачення правових текстів та приписує правила розуміння і вжитку правових термінів. Тому при повноцінній інтерпретації правових текстів і потрібен вихід за межі власне права в царину логічних і філологічних норм, далеко не завжди прийнятих до уваги законодавцем і тим більше правозастосовуючими інстанціями. Взагалі подібні спроби починаються навіть у науковій вітчизняній літературі вкрай рідко, хоча ще на початку ХХ ст. закладалися основи для систематичного дослідження логічних особливостей мови права саме з метою його подальшого використання в юридичній герменевтиці².

Слід, проте, зазначити, що й у тих країнах, де юридичній семіотиці приділялася більша увага, в останні десятиліття в зв'язку з критикою позитивізму досить широке визнання одержали погляди Р. Дворкіна з його критикою семантичних теорій інтерпретації. «Проект семантичних теорій, що полягає в розкопуванні поширених правил і ретельному дослідженні того, що говорять і

¹ Спасов Б. Закон и его толкование. М., 1986. С. 86.

² Див.: Катков В. Д. Реформированная общим языковедением логика и юриспруденция. Одесса, 1913. З більш нових праць, присвячених питанням семіотики права, посилаємося на: Грязин И. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий. Таллин, 1983.

роблять юристи, приречений на поразку.. Чому позитивісти так упевнені, що юристи дійсно виконують загальні правила для застосування права? Не може бути досвіду, який переконував би в цьому — досвід навчає саме протилежному»¹. На думку Р. Дворкіна, якщо, наприклад, два юристи дійсно використовують різне семантичне правило в застосуванні слова «право» або використовують різноманітні фактичні критерії при вирішенні, яке з висловлень про право є істинним або хибним, тоді кожний з них повинен розуміти щось інше, ніж інший, говорячи, що таке право. Р. Дворкін полемізує з деякими (не названими ним) філософами права, що стверджують, ніби насправді юристи тільки удають, що не згодні між собою в питанні, що таке право, і навіть важкі для інтерпретації випадки породжують усього лише випадкові диспути на периферії того, що насправді є ясным і узвичаєним: «Право є квітуха практика, а не гротескний жарт»². Певне, під «гротескним жартом» усерйоз (якщо дозволити собі алюзію з назвою іншої праці того ж автора «Приймаючи права всерйоз»³) варто розуміти саме спроби планомірного семантичного і ширше — семіотичного аналізу мови права, що випереджає і спрямовує герменевтичні зусилля. Втім, у працях Р. Дворкіна можна знайти низку цікавих прагматичних спостережень, які ми зазначимо далі.

Варто сказати, що як у вітчизняній, так і зарубіжній юридичній літературі послідовний семіотичний підхід до проблем герменевтики взагалі ще й не починався. Для юристів досить показові висловлення на кшталт: «На думку авторів, термін «неясність» має характер родового поняття у відношенні щонайменше двох видів понять: «неточність» і «суперечливість»⁴. А. Піголкін уважав, що неясність виявляється в трьох аспектах: недостатній визначеності; недостатній точності тих або інших слів і виражень у нормативному акті; неповноті норми, коли законодавець не прийняв до уваги деякі сторони суспільних відносин, що він хотів урегулювати, у внутрішньому протиріччі самої норми⁵.

¹ *Dworkin R. Law's Empire. Cambridge (Mass). L. (England): Belknap, Harvard Un. Pr., 1987. P. 43.*

² Там саме. P. 44.

³ *Dworkin R. Taging Rights Serious ly. L., 1978.*

⁴ Див.: *Спасов Б. Вказ. праця. С. 186.*

⁵ Див.: *Піголкін А. С. Вказ праця. С. 101-103.*

Ми пропонуємо декілька робочих міркувань щодо основних напрямків семіотико-герменевтичного підходу. Виходячи з термінологічних значень грецького слова «герменевтика» (ἑρμηνευτική) і латинського «інтерпретація» (interpretatio), будемо далі використовувати їх як рівнозначні з українським словом «(ви)тлумачення» і похідних від нього. Крім того, на наш погляд, невіправданим є й протиставлення аналітичного та герменевтичного напрямків у теорії інтерпретації, запропоноване Г. Тульчинським, хоча він і правий в тому, що в ХХ ст. дійсно відокремились аналітична (переважно англо-американська) і герменевтична або «розуміюча» (континентальна західноєвропейська, переважно германо-романська) традиції інтерпретації¹. Взагалі уявляється вірною точка зору, висловлена ще в 50-ті роки І. Перетерським: «Жодний метод тлумачення, узятий ізольовано, не може бути визнаний достатнім для розуміння того або іншого тексту»².

Почнемо із семантичного аспекту, завдяки якому задається значення і з'ясовується смисл правових текстів. Варто нагадати ясне, аналітично послідовне розуміння цього аспекту одним із класиків російського правознавства, який, ще не вживаючи самого терміна «семантичне тлумачення», вказував на стосовні саме до нього типові випадки, з якими може зустрітися юрист:

- 1) норма не має розумного смислу;
- 2) норма допускає декілька однаково можливих способів тлумачення;
- 3) неясність норми обумовлена неточністю вживаних слів і виражень;
- 4) норми бувають неясні через свою неповноту³.

З погляду сучасної логіки категорії смислу і значення не ідентичні одна одній. Значення — це клас явищ (речі, властивості або відношення), що позначаються деяким ім'ям (терміном). Смисл же імені (терміну) та похідних від нього правових конструктив (висловлень, норм, узагалі правових текстів) — це сукупність тих суттєвих ознак, що дозволяють відмежувати елементи одного класу, позначуваного деяким ім'ям (поняттям), від будь-яких інших¹.

¹ Див.: Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. Новосибирск, 1986. С. 34.

² Перетерский И. С. Толкование международных договоров. С. 5.

³ Див.: Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению права для начинающих юристов. М., 1913. С. 61-62.

Крім того, як відзначає Г. Тульчинський, у значеннєвій структурі слід розрізняти соціально інваріантне і інтерсуб'єктивне значення з двома аспектами — предметним і смисловим, а також індивідуальний, варіативний особистісний смисл, сполучений із суб'єктивним оціночним відношенням і переживанням. Таким чином, структуру значення утворюють такі компоненти: раціональний (логіко-математичний апарат); операціональний (правила оперування та аналізу); модельний (робочі аналогії, спеціальні засоби упорядкування тощо).

Концептуальна інтерпретація може реалізовуватися:

внутрішньо-концептуально — як занурення в значеннєву структуру знання і простежування внутрішньої логіки його розвитку;

надконцептуально — як реконструкція значеннєвої структури із зовнішньої позиції;

міжконцептуально — як простежування зв'язків смислових структур — своєї та іншої².

Але з іншого боку, як відзначають І. Поляков і В. Пазельський, інтерпретація залежить також від семантичної визначеності самого явища, для якого надається значення³. Мається на увазі, що всяке явище перед тим, як одержати деяке позначення, саме повинно стати достатньо визначеним, сформованим, і ступінь цієї сформованості встановлюється вже не семантичними, а прагматичними критеріями, тобто в аналізованому нами випадку потребами правового регулювання і фахового досвіду інтерпретаторів та їх орієнтації на той або інший інтелектуальний контекст. Важливо й те, що для суб'єкта семантичної інтерпретації може бути значущим більш ніж один інтелектуальний контекст (наприклад, одночасно юридичний, політичний та соціальний), і тоді ми маємо справу з досить складною у формальному відношенні ситуацією, що може бути описана схемою виду

$$IK_1 (T_1+T_2+\dots+T_n) * IK_2(T_1+T_2+\dots+T_n) * \dots * IK_n (T_1+T_2+\dots+T_n)^4,$$

¹ Згідно з Б. Спасовим, «смисл» — це внутрішній зміст правової норми, що розкривається за допомогою її логічної інтерпретації в результаті тлумачення» (Спасов Б. Вказ. праця. С. 187)

² Див.: Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. С. 46-47.

³ Див.: Там само. С. 19.

⁴ Див.: Там само. С. 30-31.

де $IK_1, IK_2, \dots, IK_n$ — різноманітні інтелектуальні контексти; а $T_1, T_2, \dots, T_n$ — терміни, підмети інтерпретації.

І. Поляков і В. Пазельський відзначають, що при повній тождності термінів інтерпретація є зайвою, і чим більшу недовизначеність має буквальне значення інтерпретованого фрагменту, тим більше він доступний міжконтекстуальним інтерпретаціям, і навпаки, чим точніше визначене буквальне значення, тим важче здійснити інтерпретацію даного фрагменту в рамках іншого інтелектуального контексту. Вказівка на недовизначеність спонукає звернути увагу на одну дуже важливу для теорії юридичної інтерпретації логіко-методологічну обставину, пов'язану з недостатньо з'ясованою у правознавстві роллю визначень. У будь-якому підручнику логіки говориться про важливість і необхідність визначень у пізнанні. У принципі з цим погоджуються і юристи-теоретики, хоча і з деякими застереженнями. Так, Б. Спасов пише: «...слова і вирази, що мають юридичне значення, повинні використовуватися (застосовуватись) у тому самому змісті в усіх нормативних актах. Але тому що це практично (?) не завжди можливо..., то повинний бути додатковим розпорядженням визначений їх зміст для відповідного акта»¹. Б. Спасов у даному разі посилається на різноманітні змісти поняття «родина» у Сімейному кодексі і Законі про власність громадян Болгарії.

Аналогічні приклади можна навести і з законодавства України. На наш погляд, усе ж технічно легше дати єдине визначення тих самих термінів, застосовуваних у різних сферах правового регулювання, ніж «множити сутності», роз'яснюючи їх специфічний зміст у кожній з окремих галузей права, в яких вони застосовуються. Тим більше що, як відзначає А. Хмельова, саме значення знака є динамічною системою, що розвивається, і внаслідок цього не є завжди чітко параметрованою системою². Тут ми зустрічаємося з фактом об'єктивної семантичної невичерпності всього простору можливих змістів, продемонстрованою теоремою К. Гьоделя про принципову неповноту формальної мови арифметики, застосованої до опису навіть такої чіткої й обмеженої галузі, як простір чисел натурального ряду. Проте даний фундаменталь-

¹ Спасов Б. Вказ. праця. С. 89.

² Див.: Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. С. 55.

ний методологічний результат зовсім не означає необхідності відмови від шукань підвищення визначеності.

Незалежно від того, знають про існування теореми К. Гюделя теперішні юристи чи ні, у реальній практиці законодавства і тлумачення постійно відтворюється рекомендація, викладена ще в Дигестах Юстиніана: «У цивільному праві усяке визначення небезпечно, тому що мало таких, які не можна було б зіпсувати» (Диг., 50, 17: 20). По суті, саме в цьому смислі міркує Б. Спасов, коли говорить, що від офіційного пояснення слів і виразів необхідно відрізнити легальні дефініції (визначення). «У принципі дефініції даються наукою. Але, як виняток (?), вони можуть бути дані законодавчим шляхом, і в цих випадках набувають вищої юридичної сили і мають нормативне значення («злочин», «необхідна оборона», «крайня необхідність», «посадова особа», «тяжкий злочин» тощо)»¹. Водночас низка важливих термінів не визначена законодавством України. Так, немає законодавчого визначення, що таке «організована злочинність» (хоча в системі Міністерства внутрішніх справ є підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю й існує Державна програма по боротьбі зі злочинністю, причому насамперед з організованою), «озброєне військове формування» (даний термін звичайно вживається в контексті «незаконного», що протиставляється також не обумовленому «військовому формуванню», створеному на основі Конституції відповідно до постанови уряду (Міноборони, Держкомкордону, та ін., або «воєнізованому формуванню» (зокрема, спецпідрозділам, порядок створення яких установлений відомчими нормативними актами для виконання охоронних функцій). У цих випадках немає ані офіційного тлумачення, ані дефініції².

Синтаксичний аспект. У логіко-синтаксичній інтерпретації тексту нас цікавить його повнота і несуперечливість. Виконання вимоги повноти в даному разі означає: 1) фіксацію усіх юридично значущих передумов (умов, гіпотез) реалізації того становища речей, на який націлений правовий текст; 2) фіксацію можливих фактичних наслідків, що у його світлі уявляються як бажаними, так і небажаними; 3) фіксацію позитивних і негативних санкцій, що повинні наставати у разі появи бажаних або небажаних наслідків відповідно.

¹ Спасов Б. Вказ. праця. С. 89.

² Автори вдячні за надані приклади підполковнику юстиції О. Зархіну.

Вимога несуперечливості означає забезпечення логічної узгодженості (виводимості) конкретного правового тексту як у відношенні його самого (внутрішня несуперечливість), так і в плані зовнішньому — відношення субординації (норми і вирішення нижчого рівня спільності не повинні суперечити нормам і вирішенням вищого рівня спільності), так і у відношенні координації (норми і вирішення різних галузей права не повинні суперечити одні одним).

Для синтаксичного підходу принципово важливо з'ясування ієрархії правових становищ, тобто їх ранжування по рівнях спільності. Стосовно до правової герменевтики доречно ототожнення принципів, прийнятих у конкретній системі права, з аксіоматичним базисом її власної логіки, оскільки «принципи є вихідними позиціями для інтерпретації відповідних розпоряджень законів та інших юридичних актів і тому грають важливу роль у їх тлумаченні»¹. Проте питання про встановлення цього аксіоматичного базису ускладнюється тим, що, як відзначає сам же Б. Спасов, закон не вказує, які основні начала права. «По суті, це питання, як і питання про те, що слід розуміти під «основними началами» (принципами права), вирішується теоретичним шляхом і в процесі правозастосування, а не законодавством»². У такому разі виникає парадоксальна ситуація: в законі не вказуються принципи, а «для тлумачення правових норм мають значення норми тільки того начала, що є частиною змісту правових розпоряджень, тому при з'ясуванні їх змісту критерієм можуть слугувати тільки принципи, закріплені правом»³. Тому стають зрозумілими причини методологічних труднощів, що приводять до того, що в загальній теорії права, незважаючи на досить пильний інтерес дослідників, з'ясування загальних принципів поки що далеке від задовільного завершення. Так, у книзі Б. Спасова після того, як відзначається, що «сутужніше встановити перелік і сутність принципів правової системи», як подібні основні начала називаються принципи «інтернаціоналізму, демократизму, законності, відповідальності за провину, єдності прав і обов'язків тощо», сутність яких автор убачає лише в тому, що «будь-який принцип має загальне застосування»⁴. Характерно, що в даному випад-

¹ Спасов Б. Вказ. праця. С. 205.

² Там само. С. 204.

³ Там само. С. 206.

⁴ Там само. С. 208.

ку не тільки змішуються політичні та правові принципи, а й політичне начало явно домінує над правовим, що входить у явну суперечність з принципом верховенства права над політикою, характерним для справді демократичного суспільства.

Прагматичний аспект інтерпретації полягає в з'ясуванні відносин між корис-тувачами знакових систем (у нашому випадку мовою права) з приводу цих систем. До цього аспекту природно віднести питання, за яких практичних обставинах, хто і якою мірою повинен (уповноважений) здійснювати юридичну інтерпретацію. Загальною умовою необхідності в тлумаченні є неясність будь-якого правового тексту, а не тільки законодавчо закріпленої норми¹. При цьому має принципове методологічне значення конкретний адресат інтерпретації і, відповідно, її гносеологічна ціль. Коли теоретики інтерпретації розводять два основних аспекти інтерпретації — інтелектуальну діяльність по розкриттю змісту правового тексту як з'ясування змісту юридичного тексту, і як його роз'яснення², доречно припустити, що в першому випадку йдеться про з'ясування змісту самим інтерпретатором (і це, звісно ж, є *conditio sine qua* поп подальших стадій герменевтичної діяльності — не можна пропонувати другому зрозуміти якийсь зміст, якщо не розумієш сам), а в другому мається на увазі роз'яснення — передача результатів власного розуміння іншим людям. Прагматичні акценти ставляться по-різному.

Корисно виділяти не тільки предметну галузь, до якої відносяться правові тексти, а й форму їх вираження, суб'єктів тлумачення (Інтерпретатора(ів), тобто автора(ів) інтерпретації та її Споживача або Адресатів), а також ранги тлумачення залежно від того ступеня спільності та обов'язковості, на який може претендувати тлумачення. Прагматика мови права може опертися на такі традиційно відстояні в теорії права категорії, як офіційне і неофіційне тлумачення, тлумачення усне і письмово зафіксоване, в рамках яких можна розвинути більш деталізовану таксономію.

Насамперед саме прагматичний підхід дозволяє встановити межі тлумачення, тобто його широту і глибину. Тут ми можемо скористатися вдалим аналітичним розрізненням трьох різних стадій інтерпретації, що запропонував Р. Дворкін, як-от:

¹ Пор.: Снасов Б. Вказ. праця. С. 88: «Коли положення законодавчих актів неясні, їм надається тлумачення».

² Див.: Там само. С. 169.

1) «до-інтерпретаційна» стадія, на якій варто було б очікувати формування правил і стандартів, покликаних забезпечити належний зміст правового тексту;

2) стадія власне інтерпретації, на якій Інтерпретатор встановлює визначені пріоритети відповідно до головних елементів соціально-правової практики, що представляються;

3) «після-інтерпретаційна» стадія, на якій встановлюється той зміст, у якому практика дійсно вимагає нового розуміння¹.

При такому підході вже на «до-інтерпретаційній» стадії потрібна деяка соціально-визнана позначка-інтерпретація, хоча питання про необхідність інтерпретації вирішується тільки самим органом або особою, що буде застосовувати закон. Сутність такої позначки-інтерпретації визначається не правовими, а позаправовими когнітивними регулятивами, обумовленими діючими в конкретному суспільстві культурно-історичними стандартами розуміння і комунікації. Як пише Г. Тульчинський, «жодний вчений не може звільнитися від передрозуміння, обумовленого його історичністю»². При цьому інтерпретація є не просто спосіб усунення неясності правового тексту, а й конструктивний інструмент для вивчення права як особливої форми соціальної практики. Водночас, як визнає більшість теоретиків права, саме питання про критерії інтерпретації залишається відкритим. Так, Б. Спасов відзначає: «Для оцінки ясності законодавчих приписів немає визначених критеріїв»³. Р. Дворкін ставить це питання в ще більш широкий контекст, указуючи, що взагалі «соціальні правила не мають ідентифікаційних ярликів»⁴. Він тут спирається на те, що в сучасній західній аналітичній філософії мови нерідко вважається аксіомою, як-от: «Критерій того, що потрібно для розуміння слова, як і того, що потрібно для знання мови, є значною мірою довільним»⁵. Навряд чи ті або подібні твердження можуть задовольнити юриста, дійсно стурбованого проблемами інтерпретації.

¹ *Dworkin P.* Law's Empire. P. 65-66.

² Див.: Інтерпретація как историко-научная и методологическая проблема. С. 45.

³ *Спасов Б.* Вказ. праця. С. 88.

⁴ *Dworkin P.* Law's Empire. P. 65-66.

⁵ *Dummett M.* The Logical Basis of Metaphysics. Cambridge (MA): Harvard Un. Pr., 1994. P. 84.

Тому природно припускати, що для кожної із вказаних стадій інтерпретації необхідні різні ступені консенсусу — як суспільства в цілому, так і кваліфікованої юридичної спільноти. Зокрема, для повноцінної інтерпретації необхідний високий ступінь суспільної і фахової згоди у відношенні інтерпретаційних правил. І таке інтерпретаційне правило повинні пропонувати не тільки і, може бути, навіть не стільки теорія права і юридична емпірія (за принципом «як воно є в житті»), а юридична логіка в її прикладному аспекті. У цьому зв'язку слід сказати про те, що будь-яка інтерпретація спирається на можливість угоди (конвенції), логічними критеріями якої є несуперечливість, координація та субординація вихідних і похідних, загальних і приватних змістів.

Коли вчені-юристи говорять і пишуть про інтерпретацію, вони звичайно думають про офіційний, формальний, надрукований закон. Письмовий закон юрист знаходить у конституціях, кодексах, статутах і нормах, або (якщо йдеться про правові системи англосаксонської орієнтації) у формальних документах типу рішень судів, контрактів і заповітів. Але говорить про письмовий закон, або розуміє його неявний зміст кожний із юристів по-різному, втілюючи в інтерпретацію власне розуміння закону. Фактично кожна комунікативна взаємодія припускає можливість появи різних видів інтерпретативних суджень, що змінюються, для усіх його учасників.

Як показав один з найбільших фахівців у галузі теорії юридичної логіки А. Аарньо¹, інтерпретація письмового закону також припускає вирішення низки важливих прагматико-методологічних проблем. Він пропонує розрізняти дві головні герменевтичні стратегії: фокусовані на тексті закону і фокусовані на юридично-вагомому факті. У стратегії першого типу домінує завдання обґрунтування (виправдання) альтернативної інтерпретації тексту того самого юридичного документа. Стратегія другого типу припускає вибір із декількох семантичне і юридичне осмислених альтернатив, заданих різноманітними нормами і визначальним конфліктом нормативних інтерпретацій одного і того ж факту. В обох стратегіях Інтерпретатор має справу з проясненням неясного значення змісту закону або іншого правового тексту, причому залеж-

¹ Див.: Aarnio A. The Rational as Reasonable. A Treatise on Legal Justification. Dordrecht: Reidel, 1987. P. 46-53.

но від обраної стратегії він або рухається в інтерпретації від тексту до проблеми або від проблеми до тексту.

Саме прагматичний аналіз дозволяє обґрунтувати розходження між нормативним і інтерпретативним твердженнями. Аарньо вказує на відоме ще Арістотелю протиставлення теоретичних і практичних суджень, і пропонує їх подальше розрізнення. Теоретичні пропозиції він поділяє на емпіричні і логічні¹ (як нам уявляється, в даному випадку «емпіричні» — невдалий термін, тому що емпіричне протилежне теоретичному, а не є видом останнього. Більш виправданим було б розрізнити конкретно-наукові і логічні пропозиції). Прагматику в широкому смислі цікавлять саме практичні пропозиції ефекту (ефективи) і експресивні пропозиції (експресиви). Пропозиції ефекту: суто приписові (прескриптивні) і переконуючі (персуазивні).

Експресиви різняться як вираження диспозицій і установлень, а також як вираження точок зору. Чисто прескриптивні вираження Аарньо далі підрозділяє на норми і команди. Персуазивні ж вираження є рекомендаціями. Точки зору, в свою чергу, поділяються на оціночні та нормативні.

До теоретичних висловлень є припустимим застосовувати поняття істини в смислі Тарського, тоді як до практичних висловлень таке застосування не припустиме. Різниця між власне експресивами і точками зору полягає в тому, що тільки останні підтримуються доказами, тобто тільки вони потребують виправдання.

Нормативне твердження щось говорить про значущу норму, але саме воно теж є точкою зору, тому що містить, крім висловлення щодо реальності, ще й оціночні судження. Таким чином, Інтерпретатор подає не тільки твердження щодо емпіричного стану справ, а й оціночну точку зору. Нормативна точка зору може бути записана таким чином: «Раціонально і правильно приймати норму зі смислом *N* як частину чинного законодавства». У такій формі нормативна точка зору може бути названа аксіологічним твердженням. Нормативна точка зору не може бути названа істинною або хибною.

У той час як більшість авторів пов'язують інтерпретативні проблеми тільки з галуззю письмового закону, майже всі так звані «юридичні реалісти» припускають присутність інтерпретативного

¹ Див.: *Aarnio A.* Вказ. праця. Р. 49.

елемента скрізь, де з'являється правова динаміка, тобто в кожній комунікативній взаємодії і ситуації, що утворюють специфічний контекст інтерпретації. Найбільш природним і поширеним контекстом є розмовна або, якщо скористатися терміном Х. Перельмана і Л. Ольбрехтс-Титеки, риторична комунікація¹, що виявляється у формах юридичної консультації, судових дискусіях, судовоговорінні тощо. Інший вид інтерпретаційного контексту задається в навчальній лекції або наукових дебатах, де ми маємо справу з доктринальною інтерпретацією, відмінність якої від звичної розмовної полягає в неодмінній присутності суб'єктивно-творчого компонента (особистісного змісту та смислу), у деяких випадках принципово неприпустимого в офіційному контексті. У цих останніх випадках слід, як відзначає Р. Дворкін, враховувати конструктивний тонус авторської інтенції і взагалі інтенцій Інтерпретаторів², що визначають їхні інтерпретаційні позиції і відповідні розбіжності в тлумаченні, установлення яких дозволяє розкрити поверхневий рівень інтерпретаційної комунікації, що випереджає появу письмових форм і стилів офіційної інтерпретації, які в разі її появи можна ототожнити з глибинним рівнем юридичної комунікації.

На цьому рівні виявляється похідна від прагматичної евристична функція юридичної герменевтики, пов'язана зі встановленням недостатньо розвинутих сфер і сегментів законодавства (наприклад, про навколишнє середовище, комп'ютерні технології, інформаційні обміни тощо), оскільки в процесі виявлення глибинного рівня інтерпретації можуть бути запропоновані такі норми, що раціонально прийнятні і прагматично бажані, але законодавець поки що не передбачав їх введення. Тому нормативна точка зору може бути дуже продуктивною в ситуаціях нормативних прогалин, оскільки це є фіксацією проблеми, спроможною стимулювати та продукувати змістовно нове законодавчо значуще положення. Водночас слід мати на увазі, що «ані шляхом тлумачення, ані шляхом аналогії не може створюватися право»³.

У загальній теорії інтерпретації достатньо встоялося уявлення про те, що з погляду прагматики значення знака є або спосіб його

¹ Див.: *Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The New Rhetoric // The New Rhetoric and Humanities. Dordrecht: Redel, 1979.*

² Див.: *Dworkin R. Law's Empire. P. 53.*

³ *Спасов Б. Вказ. праця. С. 208.*

вжитку, або реакція на нього¹. Тому прагматичний комплекс інтерпретації обумовлений конкретними практичними цілями², і цілком виправданим є аналіз цілей автора тексту, відомий як телеологічне тлумачення.

Даний вид тлумачення припускає з'ясування намірів (мети і волі) законодавця при впорядкуванні і виданні норми. У принципі йдеться про протиставлення або доповнення «букви закону» його «духом»³. Телеологічне тлумачення має дуже давню традицію. Так, у Ціцерона читаємо: «Згідно з чесністю слід завжди брати до уваги те, що ти думав, а не те, що ти сказав» (Про обов'язки, 1,13,40). Про те ж говориться і в Дигестах Юстиніана: «Хоча б слова закону і мали певне значення, але якщо думка законодавця інша, має значення остання» (Диг. 27. 1. 13. 2, Модестин із посиланнями на Сцевола, Ульпіана та Павла); також «знати закони — це значить керуватися не їх словами, а їх силою та значенням» (Диг. 1. 3. 17).

При всій привабливості подібної позиції вона дає привід для необмежено широких і розпливчастих тлумачень. Заперечуючи проти такого широкого розуміння телеологічного тлумачення, проф. С. Вільнянський писав: «Тлумаченню підлягає не воля законодавця, і не воля закону, а воля законодавця, виражена в законі»⁴. Для прагматичного аспекту інтерпретації норми важливо, щоб вона відповідала волі і намірам не тільки і не стільки законодавця, скільки волі, намірам та інтересам народу, що обрав і уповноважив його виступати від власного імені як вищої владної інстанції⁵.

У зв'язку з евристичним аспектом інтерпретації вкажемо також на можливі перспективні напрямки логічного моделювання в

¹ Див.: Інтерпретація как историко-научная и методологическая проблема. С. 51.

² Див.: Там само. С. 54.

³ Див.: *Насырова Т. Я., Лазарев В. В.* Телеологическое толкование советского закона и правотворчество // Правоведение. 1988. № 2.

⁴ *Вильнянский С. И.* Толкование и применение гражданско-правовых норм // Методические материалы ВЮЗИ. М., 1948. Вып. 2. С. 42. Див. також: *Вильнянский С. И.* Значение логики в применении юридических норм // Уч. зап. Харьк. юрид. ин-та. 1948. Вып. 3. С. 88-111.

⁵ Багато уваги цьому аспекту приділяють сучасні американські правники. Див.: *Antony R. A.* Interpretation Rules, Policy Statements, Guidances, Manuas, and the Like — Should Federal Agencies Use Them to Bind the Public? // Duke Law Journal. 1992. V. 41. P. 6, 1311-1384; *Estridge W. N., Jr.* Politics Without Romance: Implications of Public Choice Theory for Statutory Interpretation // Virginia Law Review. 1988. V. 74. P. 2, 275-338; *Farber D., Frickey Ph.* Legislative Intention and Public Choice // Virginia Law Review. 1988. V. 74. P. 2, 403-422; *Kitum K.* The Legitimacy Model for the Interpretation of Plurality Decisions // Cornell Law Review. 1992. V. 77, P. 6, 1593-1625.

праві як на ефективну методологію і додаткове джерело інтерпретаційної діяльності.

Використання логіко-математичних методів і засобів при оперуванні правовою інформацією відкрило широкі можливості автоматизації більшості сторін юридичної діяльності, наприклад, таких як довідково-інформаційна, нормотворча, кодифікаційна, аналітична і т. ін.

Між логічними і юридико-герменевтичними операціями можливо встановити міцний зв'язок, завдяки котрому чітко й однозначно задані логічні операції з нормами права можуть бути потім виражені через певні математичні операції і промодельовані на ЕОМ. Таке моделювання ґрунтується на припущенні того, що як усі норми права, так і процедури їх застосування до різноманітних об'єктів правового регулювання можуть бути описані на мові сучасної символічної (математичної) логіки. Найпростішим апаратом математичної логіки, за допомогою якого можуть бути описані основні процедури комп'ютерної обробки інформації, є так звана алгебра логіки (алгебра Буля).

З огляду на приклади формалізації знань у якійсь визначеній галузі права можна спробувати побудувати експертну систему, спроможну використовувати ці знання в манері, схожій із способом міркування практикуючого юриста. Залежно від системи права, що визначає ідею формування і розробки алгоритмів правових вирішень, і самої організаційної структури, що стосується правових функцій, у процесі розробки експертних систем можуть бути реалізовані різні підходи. Створення подібних систем звичайно ґрунтується на одній із двох концепцій: теорії «ієрархічних міркувань», що відштовхується від правової норми і тим самим дедуктивних організованих міркувань, і теорія «міркування за зразком», коли неясна ситуація аналізується виходячи з прецеденту.

Численні розробки спеціалізованих комп'ютерних систем підтверджують плідність можливості акумулювати в комп'ютерних системах досвід, накопичений у широкому спектрі правових дисциплін. Оскільки в основі подібних систем лежить використання спеціальних знань, то ступінь компетентності систем в основному визначається джерелами експертного досвіду, задіяними при створенні системи, а також ступенем усталеності цього досвіду. При створенні таких експертних систем можна об'єднати і тиражувати спільні знання найбільш авторитетних фахівців, що дозволяє оптимально уніфікувати тлумачення правового тексту.